
„Vale toel ei kõnet ma värvi, vaid
tõtt räägin, nii nagu käsib mind
rinnus hing.“

Laenatud mõttetera roll Tartu
humanistide juhuluules

Janika Päll

Oma sõnade tõesuse kinnituseks on antiikajast peale tsiteeritud vanasõnu ja poeete.¹ Vanakreeka retoorikateoorias loeti mõttetera ja mõne kuulsa poeedi või isiku tsitaati tunnistaja sõnadega sama-väärseks – see asus tõenduse (*pistis*) rollis ja võis olla isegi eel-istatud elava inimese kinnitusele.² Poesia puhul näeme Horatiuse

¹ Antiigi teoorias puudus tänapäevale vastav tsitaadi mõiste, eriti tähtis polnud ka selle täpsus. 2.–4. sajandini pKr eristati retoorikateoorias ka erinevaid mõtte-terade liike, nähes mõtte-tera (*gnōmē, sententia*), vanasõna (*paroimia*) ja (poeedi, targa mehe) üteluse (*apophthegma*) erinevust selles, kas selle lausuja on teada (vanasõna puhul ei ole) või kas teda mainitakse (*apophthegma* puhul) või mitte; siiski ei järgitud praktikas niisuguseid eristusi sugugi mitte alati. Pikemalt vt J. Päll, Kooliretoorika varauusaegsel Liivi- ja Eestimaal: stiiliharjutused *Academia Gustavo-Carolina's* (1690–1710). – Kroonikast kantaadini. Muusade kunstid kesk- ja varauusaegsel Eesti- ja Liivimaal. Koost. Katre Kaju. Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 20. Tartu, 2013, lk 207–208 ja 261–262 (terve artikkel lk 207–271).

² Vt Aristoteles, *Rhetorica* 1.15 (1375b): *Tunnistajaid on kaht liiki, muistsed ja kaasaegsed. Ja nendest teiste puhul on oht (valevandumiseks), esimesed on aga sellest väljaspool. Ma nimetan muistseteks tunnistajateks poeete ja ka kõiki teisi kuulsaid mehi, kelle ütelused on avalikult teada.* Aristotelese *Rhetorica* 2.21 (1394a–1395a) õpetab mõtte-tera kasutamist retoorilise argumenti ülesehitamisel. Antiik- ja kristlike autorite originaalkeeltes tsitaadid ja viited on siinses artiklis antud vastavalt kreeka ja rooma autorite elektroonilistele tesarustele, mis on avaldatud *Thesaurus Linguae Graecae* ja Packard Humanities Institute'i poolt. Vt Perseus Digital Library, <http://www.perseus.tufts.edu> (1.10.2013)

„Luulekunstist“ saadik soovitust asuda kohe asja juurde (*in medias res*), samuti on hea väljendusviisi tunnuseks, kui tuntud sõnu esitada uues seoses (vt „Luulekunst“, värss 148 ja 47–48).³ Niimoodi laenatud mõttetera, tsitaat võib uues teoses saada selle lähtemotiiviks, mille sõnastatud teemat varieerida, ümber mõtestada või koguni ümber lükata. Samas võib selline mõttetera ka teost lõpetada (või esineda keskpaigas) ning eriti pikemates teostes võime leida mitmeidki mõtteteri.

Siinse artikli põhirõhk on küll Tartu humanistide kreekakeelsetel puhutekstidel⁴, ent laenatud mõttetera või tsitaadi metamorfoose uueks luuletuseks saamisel selgitan esmalt näitega hoopis hilisemast ajast, meenutades seost 20. sajandi eesti luule ja muusika ning vanakreeka ja rooma traditsiooni vahel.

Eduard Tubina „Reekviem langenud sõjameeste mälestuseks“ (valminud 1979. aastal) algab ja lõpeb meeskoori unisooniga: *Ilus on surra kui oled noor...* Reekviemi raamivate osade teksti aluseks on Henrik Visnapuu 1920. aastal „Taliharjas“ ilmunud luuletus „Ole tervitet, tervitet“ noorte langend sõjameeste mälestuseks:⁵

ja otsinguprogrammi Diogenes: <http://www.dur.ac.uk/p.j.heslin/Software/Diogenes> (1.10.2013). Viidatud teoste pealkirjad on antud enamasti nende traditsioonilisel, latiniseeritud kujul, eestikeelse tõlke olemasolul on pealkiri antud ka eesti keeles.

³ Vt Quintus Horatius Flaccus, „Kirjad. II.3“, Pisodele ehk „Luulekunst“ (Rooma kirjanduse antoloogia. Toimetajad A. Kaalep ja Ü. Torpats. Tallinn, 1971, vastavalt lk 345 ja 343). Teose kunstilise ülesehituse ja järjekorra käsitlused keskajal soovitasid asja juurde asumisel tihti alustada mõtteteraga, vt James J. Murphy (toimetaja), *Mediaeval eloquence*. Berkeley, LA, 1978 mitmeid artikleid, eelkõige nt lk 70, 75, 79 (Ernesto Gallo artiklis Vinsaufi Geoffrey 13. sajandi alguses loodud „Uuest luulekunstist“) või samas, lk 136–138 jne.

⁴ 17. sajandi kirjanduslikule produktioonile viitamisel kasutatakse enamasti juhuluule mõistet, kuid see hõlmab ka lühiproosa ja muud vormid (nt embleemide puhul); täpsuse huvides kõnelen seetõttu märkuses 2 viidatud artikli eeskujul ja Katre Kaju lahket soovitust järgides **puhutekstidest**, kui on tegemist osutusega mingi puhu, sündmuse tähistamiseks loodud tekstidele üldse, ja **juhuluulest**, kui on tegemist konkreetsete, tõepoolest värsivormis teostega.

⁵ Vt Henrik Visnapuu. *Kogutud luuletused*. I. Stockholm, 1964, lk 128.

Nii ilus on surra kui oled noor, / nii päikesen magama minna. / Su ümber on sõprade leinai koor, / sa nende südamen igavest noor, / said ruttu ju jumala linna.

Ole tervitet, tervitet vaba maa! / Ei mineja unusta suuda / maad seda, mis armastas noorena. / Jää igavest, igavest õitsema! / Haud sureja armu ei muuda.

Ole tervitet, tervitet kodumaa! / Surm kõiki me mehi ei murra: / Kes üle jääb, vabalt võib elada. / Õnn igavest olgu sinuga! / Nii magus on sinu eest surra. Nii ilus on surra kui oled noor, / nii päikesen magama minna. / Su ümber on sõprade leinai koor, / sa nende südamen igavest noor, / said ruttu ju jumala linna.

Visnapuu luuletus ei sündinud aga algselt Vabadussõjas langenute mälestuseks, vaid hoopis 1912. aastal, teemaks traagiline noorusarmastus. Siin puudub „Taliharja“ versiooni kolmas salm ning ka teise salmi tekst erineb hilisemast üsna palju.⁶

Sa[a] tervisid inim'se suur maa. / Ei mineja unusta suuda / tuld hinge sees mulda armasta, / sest tunda õnne ja anasta. / Surm nooruse armu ei muuda.

Erinevustest hoolimata näeme isamaa-armastust ka Visnapuu 1912. aasta versioonis, eriti võrreldes selle 'suurt maad' ja 'mulda' Lydia Koidula 'Eesti mulla' ja 'Eesti südamega'. Ent luuletuse algusele (*Nii ilus on surra kui oled noor..*) tundub esmapilgul lähedase mana hoopis saksa luuletaja ja maalikunstniku Hans Böttcheri 1910. aastal avaldatud „Noorelt surra“ (*Noorelt surra, kesk parimaid aastaid, täis lootust – kui kaunis küll olla võib see!*). Luuletuste jätkusid võrreldes näeme siiski, et sarnasele algusmotiivile vaatamata on Böttcheri laulu keskmes noore inimese (veel) kaunis elukogemus, mitte lahkumine.⁷

⁶ Karl Mihkla on sellest kirjutanud nii: „Selles luuletuses on isiklik noorusearmastus ülenenud õilsaks isamaa-armastuseks. Siin ei leinata enam noorelt lahkunud sõpra, vaid sangarlikke kodumaakaitsjaid.“ Toetun Mihklale ka „Taliharjas“ ilmunud luuletuse dateerimisel 1919. aastasse. Vt Looming nr 10, 1939, <http://www.kirjandusarhiiv.net/?p=780>. (11.7.2013).

⁷ Joachim Ringelnatz (Böttcheri luuletajanimi, mille all ta hiljem tuntuks sai) „Jung sterben“: *Jung sterben – in besten, noch hoffenden Jahren – / Wie schön muss*

Kahe Visnapuu versiooni tekke vahepeal, 1917. aastal alustas Friedebert Tuglas oma „Lembitu“ 3. stroofi viitega isamaa eest suremise kaunidusele, isegi lähedasemana Visnapuu luuletuse avafraasile:⁸

3. Ütles Lembitu:

Ilus on surra isamaa eest. Ilus on surra sõprade, rahva ja omaste eest. Ilus on surra vabana priiuse eest. Ilus on minna võitlusse isegi lootuseta võita ...

Siin on tegemist tsitaadiga rooma poeedi Horatiuse kolmanda oodideraamatu teisest oodist, v 13:⁹

Dulce et decorum est pro patria mori.

Sulnis/magus ja sobilik/ilus on surra isamaa eest.

Kui Visnapuu luuletuse 1912. aasta versiooni puhul näib algusmotiivi seos Horatiusega õrnuke ning võib Tuglase paralleelita isegi kunstlik tunduda, siis selle 1920. aastal ilmunud versiooni algust ja kordusteta tekstiosa (s.o 3. salmi) lõppu ääristab Horatiuse motiiv juba selgesti äratuntavalt: *Ilus on surra ... magus on sinu (scil. vaba maa, kodumaa) eest surra*. Viide noorte surmale esineb Horatiusel kohe lendlauseks saanud värsi järel, sama stroofi värssides 14–16:

... surm jälitab ju ka põgenevat meest ega halasta sõjast kauge nooruki põlveõnnaldele ega arale seljale.

Noortele poistele viitab Horatius ka juba luuletuse 2. värsis. Luuletuse 5. ja 6. stroofis jätkab Horatius, vastandades põgeneja arguse häbiväärsust vooruse (ehk mehisuse, ld *virtus*) au taevani tõusvale hiilgusele. Tegemist on väga vana motiiviga, mida näeme juba 7. sajandil eKr vanakreeka eeleegilise poeedi Tyrtaiose luules. Tyrtaios kutsus noori sõjamehi üles ennast ohverdama ja elu säästmata võitlema, tuues põhjuseks nii ara põgenemise ja järgneva

das sein! / Du hättest nur Gutes, nur Frohes erfahren. / Blieb Alles dein. / Und es blieb an der Stätte, wo du begraben, / Nur Liebe zurück. http://www.gedichtefuer-alle-faelle.de/allegedichte/gedicht_3410.html. (11.7.2013).

⁸ Vt Friedebert Tuglas. Muutlik vikerkaar. Tallinn, 1968, lk 113.

⁹ Johannes Semperi tõlkes: *On hea ja kaunis isamaa eest surra*. I. M. Tronski. Antiikkirjanduse ajalugu. Tartu, 1949, lk 473.

kerjuseelu raskuse ning väärituse kui ka selle, et noorte surnukehad on vanemate meestega võrreldes palju kaunimad vaadata, vt fr 10:¹⁰

Kaunis surra on sel, kes eesreas kaaslaste killas
võideldes sünnimaa eest vaprasti langema peab.
Viljakas põld ning linn, mis on kallimast kallimad, jätta,
kerjates hulkuda teil – vääritu saatus on see. ...
Kui nüüd seesugust meest üha põlgavad kõik ja ei vaata
kahjatsustundega tend keegi, kes teel teda näeb:
võtkem me võidelda siis oma maa eest, vennad, ja surgem
laste ja linnade eest, tapluses säästmata end!
Noored, võidelage üksühe kõrvale paigale jäädes,
et teid hirm häbitoov jooksuga pakku ei viiks,
vaid omal vapraks tehke ja väekaks nüüd süda rinnus,
ning elu trotsige kui meestega võitlete te!
Ent vanemaid, kel kaotatud on juba põlvede nõtkus,
üksinda jätnuna, eal ärge te küll pagege!
Sest häbiväärt on, kui lamab eesreas surnute keskel
noortest eespool maas surnuna neist vanem mees!

Motiveerijaks on siin mõiste, mida Tuglas ja Visnapuu nime-tavad 'ilus', Horatius 'decorum', Tyrtaios aga κολόν – 'ilus' nii füüsilises ja esteetilisises kui moraalses mõttes.¹¹ Horatiuse *Dulce et decorum*'i kaudu oli Tyrtaiose motiiv klassikalise gümnaasiumi lõpetanud Tuglasele ja Visnapuule ning paljudele teistelegi Eesti haritlastele juba kooliajast hästi tuntud ning Eesti Vabadussõja ja 1920. aastate vabariigi isamaa kaitsmise kontekstis kasutati seda mitmeid kordi.¹²

¹⁰ Tõlkinud Ellen Niit ja Valmen Hallap (värsid 1–4, 11–14) ja Janika Päll (värsid 15–22), vt Vanakreeka kirjanduse antoloogia. Tallinn, 2006, lk 87. Sama eeleegia värsid 23–30 võrdlevad noorte ja vanade meeste surnukehade vaatepilte (ennetades nii teatud määral James Deanile omistatud ütlust „Live fast, die young, leave a good-looking corpse“).

¹¹ Filosoofias asendab seda hiljem osaliselt ka mõiste τὸ πρόπον – tlk 'sobilik', 'kohane', mida Cicero tõlgib ladina keelde mõistega 'decorum' (mille leiame Horatiuselt), vt Cicero, Kohustustest (Tartu, 2007, Ilmar Vene tõlkes on 'decorum' i' vasteks 'sünnis'), ptk 1.94 ja edaspidi.

¹² Vt kirjadest monumentidel, Marek Tamm, Saale Halla. Ajalugu, poliitika, identiteet. Eesti monumentaalsest mälumaastikust. – Monumentaalne konflikt. Mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis. Koost. Pille Petersoo ja Marek

Neilsamadel aastatel sündisid Esimese maailmasõja vastukajana mujal maailmas hoopis teistsugused Horatiuse motiivi tõlgendused, nagu Ezra Poundi: *Ja surid mõnedki 'pro patria', ei 'dulce' ega 'decor', kõndisid silmini põrgusse uskudes vanameeste valesid*¹³ ning kuulsaimana ehk Wilfred Oweni „Dulce et Decorum Est“, mille lõpuread kõlavad:¹⁴

Lastele, kes ihkasid mingit meeleheitlikku hiilgust ja au,
vana vale: Dulce et Decorum est
Pro patria mori.

Oweni järgnev surm ja kogu luuletuse masendav alatoon aitavad luuletuse sõjavastast alatooni veelgi tugevdada. Nii näeme, kuidas üks ja sama motiiv võib uues luuletuses saada nii algse kontekstiga samalaadse kui ka hoopis erineva, ja isegi täiesti vastupidise tõlgenduse. Horatius, kes selle Tyrtaiose motiivi maailmale vahendas, harrastas ise niisugust ümberluuletamist sageli, näiteks esimese oodideraamatu 37. oodis Kleopatra surma puhul lähtub ta Alkaiose luuletuse esireast, kes aga juubeldab hoopis türann Myrsilose surma üle.¹⁵

Näeme niisiis, et laenatud (või ka üldkäibivatele)¹⁶ motiividele ja tsitaatidele tugines nii antiikautorite kui tänapäeva rahvuskeelne

Tamm (toim.). Tallinn, 2008, lk 23 (terve artikkel lk 18–50). http://www.academia.edu/898275/Ajalugu_poliitika_ja_identiteet_Eesti_monumentaalsest_malumaastikust (18.7.2013).

¹³ *Died some, 'pro patria', non 'dulce' non 'et decor', walked eye-deep in hell believing in old men's lies*, vt Ezra Pound, „Hugh Selwyn Mauberley“, IV osa (1920). Vt <http://www.gutenberg.org/cache/epub/23538/pg23538.html> (18.7.2013).

¹⁴ *To children ardent for some desperate glory, / The old Lie; Dulce et Decorum est / Pro patria mori*. Wilfred Owen, oktoober 1917 – märts 1918. The First World War Poetry digital archive. <http://www.oucs.ox.ac.uk/ww1lit/collections/owen> (18.7.2013).

¹⁵ Vt Alkaiose fr 332 V: *Nüüd tarvis juua! Ning janu olgu suur, // et purju jääks me! Kärvas ju Myrsilos! Ning Horatiuse 1.37, vārsid 1–4: Nüüd purju jäägem, nüüd vabas tantsuhoos / maad löögu jalg meil, nüüd Sali preestritel / maa ande altareile ehteks / saabunud aeg jumalaile tuua. //*

¹⁶ Antiigi puhul tunduvad filoloogid käivat kahte teed: kas natuke intertekstuaalsemas või antropoloogilisesmas lähenemises, osutades poeetilise keele vormelitele ja käibefraasidele, või teisalt filoloogiatraditsioonide juurde

luule. Eestimaa luule algusaegadel, 17. sajandi puhutekstides olid põhilisteks keelteks ladina, saksa, vanakreeka ja rootsi keel ning just klassikalistes ehk ladina ja vanakreeka keeles loodu puhul on (erinevalt tänapäevast) seos varasema traditsiooniga ja seetõttu ka tsiteerimine või mõtteerade laenamine väga levinud. Tsitaatide ja laenatud sententside kasutust on praeguseks uuritud mitmeti: reisiaalbumites, embleemide ja sententsikogude puhul, kus sissekanded on enamasti lühikese (ja enamasti laenatud) sententsi või luulekatke vormis, kui ka juhuluuletuste autorite värsside 'allikaile' viidates.¹⁷ Allikaviited kommentaarides, mis pikemate teoste puhul masendava tuimusega üksteise otsa kuhjuvad, kinnitavad küll humanistide puhuloomingu võlga antiigile, ent see kipub varjutama humanistide luule- ja proosatekstide tervikuna käsitlemist.

Mõtteteri laenata võib ju mitmeti, näiteks astudes dialoogi antiigi või kaasaja klassikuga, tema sõnu kas ülistades, jäljendades, edasi arendades või koguni kummutades. Aga võib laenata ka hajameelselt, eneselegi aru andmata kusagilt kuulnud värssse oma teksti põimides, või teadlikult oma teksti muistse poeedi sõnadega

jäädes ning osutades korduva või sarnase teksti puhul mõnele tuntumale autorile kui allikale. Kuldset keskteed siin ilmselt leida ei õnnestugi, sest ilma konkreetse autoriosutusega laenude puhul on pahatihti võimatu kindlaks teha 'laenamise' teadlikkust, autorit või määra. Vt nt altpoolt Johannes Gezelius luuletust, milles ta viitab mõttetera allikana Homerose Hümnile, kuigi sama värss esineb varasemas Hesiodose tekstis.

¹⁷ Lühivormide ja (enamasti) edasise töötluseta tsitaatide kohta vt Katre Kaju. *Vive hodie, cras vivere serum est: humanistlik-kristlik haridustraditsioon ja Riia pastori Adam Andreae reisiaalbum (1696–1702)*. (Dissertationes studiorum Graecorum et Latinorum Universitatis Tartuensis, 5.) Tartu, 2011; Kristi Viiding. *Haritlaste tunnuslaused 17. sajandi Eesti- ja Liivimaal: allikad ja kasutusviis. – Lugemise kunst. Eesti Rahvusraamatukogu; koost. Piret Lotman. Tallinn, 2011, lk 220–271 ja Maris Valtin. N. von Hövelni "Proverbia quaedam et sententiae Ciceronis, Plauti, Terentij Et aliorum clarissimorum virorum"* tekstikriitiline editsioon. Tartu, 2008, magistritöö käsikiri TÜ klassikalise filoloogia osakonnas; läbiva kommentaarina nt O Dorpat, *urbs addictissima musis...* Valik 17. sajandi Tartu juhuluulet. Koost. Kristi Viiding, Jana Orion, Janika Päll. Toim. Marju Lepajõe. Tartu, 2007 ja rohkem luule vormilisele aspektile keskendudes Kristi Viiding. *Die Dichtung neulateinischer Propemptika an der Academia Gustaviana (Dorpatensis) in den Jahren 1632–1656*. (Dissertationes studiorum Graecorum et Latinorum Universitatis Tartuensis, 1.) Tartu, 2002.

vääristades, mõnikord isegi *cento*na, üleni võõraist värssidest kokkulõigatud pastišiga.¹⁸ Ent eriti lühemate luuletuste ja proosapalade puhul näeme vormivõttena teksti toetamist ühele kesksele mõtteeriale (või tsitaadile), mis tavaliselt on laenatud.¹⁹ Niisugused luuletused tunduvad eriti iseloomulikud just Tartu humanistide kreekakeelseile puhutekstidele, seepärast on sealt pärit ka enamik alljärgnevaid näiteid.²⁰

Tartu humanistlike poeetide vanakreeka keeles loodud juhu- luule moodustab Tartu Akadeemia esimesel tegevusperioodil (AG) peaaegu 5% luuletoodangust, olles luuletuste arvu poolest ladina ja saksa keele järel kolmandal kohal,²¹ teisel tegevusperioodil (AGC) kreeka keele lembus väheneb ja kreekakeelsete tekstide arv langeb ka rootsikeelseist kindlalt tahapoole. Nii on ajavahe- mikust 1632–1656 meieni jõudnud 75 Tartus trükitud vanakreeka- keelset luuletust, millele 1690–1710 lisandub veel 15 puhuteksti (sh 7 proosapala).²² Arvult enim kreekakeelseid juhuluuletusi (24, 250 värsiga²³) on Eestis avaldanud akadeemia vanakreeka ja idakeelte

¹⁸ *Centó*dest Eesti ala kreeka- ja ladinakeelses juhuluules vt J. Päll. Eesti bukoolikast. – Keel ja Kirjandus, 2013, nr 6, lk 423–427 (kogu artikkel lk 420–439).

¹⁹ Kuigi seda luuletusetüüpi ei ole seni pikemates uusladina luule käsitlustes eraldi välja toodud, oleks huvitav, kui seda tulevikus käsitletak, sest ainuüksi 1632.–1656. aasta propemptikonides on see vähemalt viie luuletuse aluseks (tekste vt K. Viiding. Die Dichtung neulateinischer Propemptika, 2002).

²⁰ Täpseid arvandmeid ei ole uurimistöo praeguses seisus võimalik esitada (mh ka seetõttu, et teadaolevate Tartu puhutekstide arv pidevalt kasvab: alles 2013. aasta septembris lisandus veel neli luuletust, sh üks kreekakeelne). Esialgsel hinnangul võivad tsitaadist lähtuvad luuletused moodustada kuni kolmandiku akadeemia esimese tegutsemisperioodi kreekakeelsest korpusest.

²¹ Vt K. Viiding. Die Dichtung neulateinischer Propemptika, lk 42, mille järgi kreeka keeles kirjutatud luuletuste arv on rootsi keele ees kolmandal, aga värsside arv rootsi keele järel neljandal kohal. Arve hinnates peab arvestama, et Kristi Viidingu tabelis esitatakse kreekakeelsete juhuluuletuste koguarvuna vaid 61 praeguseks teadaoleva 75 asemel.

²² Lisaks üks kreekakeelne värssdissertatsioon 1633. aastast ja käsikirjaline kreekakeelne *chreia* 1695. aastast. Vt J. Päll. Humanistengriechisch im alten Estland und Nord-Livland. – *Classical tradition from the 16th century to Nietzsche*. Edited by Janika Päll, Ivo Volt and Martin Steinrück. Morgensterne Seltsi toimetised, III. Tartu, 2010, lk 135–138 (terve artikkel lk 114–147).

²³ Sh kuue heksameetris luuletuse allkirja osa.

professor Johannes Gezelius (1615–1690), hilisem Turu piiskop ja Soomemaa rahvahariduse ümberkorraldaja; enamiku neist kirjutas ta õnnitluse ehk gratulatsioonina tudengitele dispuudi või avaliku kõne puhul.²⁴ Mitu gratulatsiooni on pühendatud tudengitele, kes osalesid teoloogiaprofessor Andreas Virginiuse juhendamisel teoloogiadisputatsioonide sarjas Johannese evangeeliumi eksegeesist. Ühele neist, Nicolaus Russaeusele kirjutas Gezelius 1642. aastal järgmise luuletuse:²⁵

Johannese evangeelium, 5.39
Teesides, mille Sa nüüd, Russaios, vahvana tõesti
kandsid jõulisel moel, süsteemsena kõigile ette,
nü meie Issanda kõrgeima valdija poeg sobilik
häällega need sõnad just surelikele kõigile lausus:

Järgneb parafraas pealkirjas osutatud piiblikohast, Jh 5:39: *Te uurite pühi kirju, sest te arvate nendest saavat igavese elu – ja just need on, mis tunnistavad minust.*²⁶

²⁴ Johannes Gezeliusel ja tema adressaatide valikust vt J. Päll. Vanakreeka keel Tartu Ülikoolis 1632–1720. – Kakssada aastat klassikalist filoloogiat Eestis. Koost. ja toim. Ivo Volt. Morgensterni Seltsi toimetised, I. Tartu 2003, lk 24–27 (terve artikkel lk 19–47). Kreekakeelsete värsside arvult on esikohal hoopis Petrus Goetschenius (4 luuletuse ja 543 värssiga, millest üks on tema 468-värsiline dissertatsioon), Reiner Brockmannilt on meieni jõudnud 3 kreekakeelset luuletust 114 värssiga, Nicolaus Nycopensiselt 6 luuletust 83 värssiga, David Cunitiuselt 8 luuletust 79 värssiga (lisaks 2 värssi Tallinnas trükitud mitmekeelsest luuletusest) ja Ericus Holsteniuselt 8 luuletust 58 värssiga (sh 3 värssalkkirja).

²⁵ Ἰωαν. ε. λθ.

Ἐν θέσειν γε τεαῖς, τινες ἄς ῬΟΥΣΑἸΕ Κράτιστε

Ἰσχυρῶς τε καὶ εὐτάκτως νῦν Τύγε διείργεις,

Ἄρτιεπὶ αὐτῇ Θεοῦ Ἰψιμέδοντος ὁ Υἱὸς

Τοιοῦτοις ἐπεσεῖ βροτοῦς προσέειπεν ἅπαντας:

Vt Disputatio theologica in caput quintum a v. 31. usque ad finem D. evangelistae Iohannis ... praeside Andrea Virginio ... respondente Nicolao P. Russaeo, ... Dorpat, 1642. (Ene-Lille Jaanson. Tartu Ülikooli trükikoda 1632–1710. Ajalugu ja trükiste bibliograafia. Tartu, 2000, nr 377).

²⁶ Toomas Pauli tõlkes (Uus Testament. Tallinn, 1990). Vt *Novum Testamentum Graece*, 5.39.1: ἐραυνάτε τὰς γραφάς, ὅτι **ὑμεῖς δοκεῖτε** ἐν αὐταῖς ζῶν **αἰώνων ἔχειν**· καὶ ἐκεῖναί εἰσιν αἱ μαρτυροῦσαι περὶ ἐμοῦ.

- 5 „Otsite Issanda poolt kõnes antud raamatu endeid, justkui aidata võiks aja ringina algavas käigus need elu pikana teil,“ **igikestvana, üllana hoida, teile ju näib**, et just „neis kirjades leiduv on nõnda kuulutamas minu kannatust kõnes prohvetlikus.“²⁷

Siin toodud viiest värsist neli on peaaegu muudatusteta üle võetud 5. sajandi kristliku poeedi Nonnose *Püha Johannese evangeeliumi parafrasist*, 5.154–157. Ent kuna Nonnose parafrasist ei esine sõnasõnalist viidet piiblikohas mainitud **igavesele** (vt **igikestvana**) elule ja pühade kirjade uurijate eneste arvamusele (vt **teile ju näib**), on teoloog Gezelius tsitaadile lisanud ülalpool tekstis allajoonitud värsi.²⁸ Siin tõendab see pühakirja uuriva tudengi tublidust (millele viitas juba luuletuse algus). Tsitaadile järgneb luuletuse kokkuvõte ja palve, *votum*, mis soovib noorukile õpin-guis edu:²⁹

- 10 Seepärast on sinul kuulsus, su auks keni laulusid loodud, et usinalt õpetust oled järginud, Kristuse antut, uurides neid sõnu, mis Jumalalt antud Pühakirjas. Sestap ka siin palun kõikide valdijat, sind tulevikus aidata, et võiks viia sa lõpule alguse, tehtu. Sõpruse ja heasoovlikkuse pärast õnnitledes kirjutas Magister Johannes Georgi poeg Gezelius Västmanlandist.

²⁷ 5 Ἐράπτα θεορρήτων μαστεύετε θέσφατα βιβλῶν,
Ἵτι ἔχειν κείνησι χρόνου παλιναυξεί κύκλῳ
Ζωὴν οὐ μινύθουσαι, ἀτὰρ δ' αἰώνιον ἐσθλήν'
Ἵμῳ δοκεῖτε, καὶ ἐν γραφίδεσσιν ἐκείναι
Μαρτυρίην γε βοῶσιν ἐμὴν ὑποφήτορι μύθῳ.

²⁸ Puudub aga järgnev, v 40: *aga te ei taha tulla minu juurde, et saada elu*. Seega ei järgi ka Gezelius ise evangeeliumi rõhuasetusi rangelt, käsitledes üliõpilast innustades piibliuurimist positiivsena, mitte vastandatuna Jeessuse, tõelise elu allika juurde tulemisele.

²⁹ 10 Τοῦνεκα κῦδος ἔχεις, κλυτὸς ἡδ' εὖμνος ἔησθα,
Πρὸς διδαχὴν Χριστοῦ, ὅπου εἰν ἀγίησι γραφῆσι
Μαστεύεις πυκινῶς παιήονα ῥήματα θεῖα.
Ἦνί, τὸ λοιπόν, ἐγὼ λιτανεύω παμμεδέοντα,
Ὅφρα τειὴν ἐσθλήν ἐπιχείρησιν τελέσειε.
τῆς φιλίας καὶ εὐνοίας ἕνεκα, συγχαίρων ἔγραφε
M. Johannes Georgij Gezelius Wesm.

Sama mudelit kasutab Gezelius selle disputatsioonisarja gratulatsioonides veel kolm korda, ehitades luuletused üles disputatsiooni teemaga seotud tsitaatidele Nonnose parafrasist: 1644. aastal luuletuse keskel asuva tsitaadiga õnnitluses Thor Odheliusele, 1646. aastal tsitaadiga alustades Andreas Flojerusele ning 1641. aastal Nicolaus Rundeliusele tsitaadiga luuletuse lõpus, *votum*³⁰is. Õnnitluses Ericus Muntheliusele eelistab ta Nonnosele kirikuisa ja poeedi Nazianzi (st Kapadookia linnast Nazianzosest pärit) Gregoriose värsse.³¹

Pühakirja tsitaate nii Uuest kui Vanast Testamendist kasutab Gezelius oma juhuluules samuti korduvalt, näiteks epitalaamionis Simon Skraggele ja Sara Petersdotterile, epikeedionides Laurentius Loohmile ja Joseph Ulsbeckiusele³² ning gratulatsioonides Laurentius Mellerusele, Petrus Lideniusele ja Andreas Arvidi Stregnensisesele.³³ Kõikjal on valitud tsitaat olukorra või esitatud dispuudi teemaga seotud, kuigi mõnikord võib tsitaati asendada ka kaudsem viide dispuudi teemale.³⁴

³⁰ Vastavalt *Disputatio theologica in caput septimum a v. 21. usque ad finem, D. evangelistae Iohannis ... praeside Andrea Virginio ... respondente Thorero Erici Odhelio ... Dorpat, 1644.* (Jaanson, nr 450), *Disputatio theologica in caput decimum septimum, a v. 1. usque ad finem, D. evangelistae Iohannis ... praeside Andrea Virginio ... respondente Andrea Flojero ... Dorpat, 1646* (Jaanson nr 520) ja *Disputatio theologica in caput quartum a v. 27. usque ad v. 48 D. Evangelistae Iohannis ... praeside Andrea Virginio ... respondente Nicolao Erici Rundelio ... Dorpat, 1641.* (Jaanson, nr 314)

³¹ *Disputatio theologica in caput decimum octavum a v. 15. usque ad finem, D. evangelistae Iohannis ... praeside Andrea Virginio ... respondente Erico Jeremiae Munthelio ... Dorpat, 1647.* (Jaanson, nr 576)

³² *Novis nuptiarum honoribus ... Simonis Skragge ... Sara Pedersdotter ... Dorpat, 1642.* (Jaanson, nr 367), *Naeniae ... Laurentii Torstani Loohm. Dorpat, 1647.* (Jaanson, nr 561) ja *Ultimo Honori ... Josephi Paulini Ulsbeckii ... Dorpat, 1648.* (Jaanson, nr 610)

³³ *Disputatio theologica in caput decimum quintum a v. 1. usque ad finem, D. evangelistae Iohannis ... praeside Andrea Virginio ... respondente Laurentio Mellero ... Dorpat, 1646* (Jaanson, nr 523); *Oratio panegyrica ... visionum G. Reichardi ... a Petro Svenonis Lidenio ... Dorpat, 1647.* (Jaanson, nr 553) ja *Disputatio medica de natura et constitutione medicinae ... sub praesidio ... Sebastiani Wirdig ... exhibet Andreas Arvidi Stregnensis ... Dorpat, 1648.* (Jaanson, nr 612)

³⁴ Näiteks 1645. aastal õnnitluses Johannes Petrile (vt Jaanson, nr 469) ja 1646. aastal õnnitluses Ericus Holsteniusele (vt Jaanson, nr 500).

Üliõpilase poolt peetud kõne teema ja tsitaadi seob Gezelius ka õnnitluses Georg Thauvoniuzele, kes pidas jõulude puhul kõne. Gezelius lähtub vanast kirikulaulust *O magnum mysterium*,³⁵ kreeka keelde tõlgitud tsitaadile järgneb arendus laulu teemadel sellest, kuidas neitsi sai käima peale ja tõi ilmale poja, seejärel jätkab Gezelius tõdemusega, kui ülistamisväärne see sündmus on, ja lõpuks mainib Jeesuse sünni ülistajat, Thauvoniuze, kes selle teoga on kiituse ja innustuse edaspidiseks ära teeninud. Arvestades, et Johannes Gezelius oli teoloog ja kirikuõpetaja, on täiesti selge, miks enamik tema kasutatud tsitaate pärineb pühakirjast. Siiski on ka teisi näiteid: 1647. aasta gratulatsioon Thomas Kühnile lähtub „Kreeka antoloogiana“ tuntud kogumiku lisa leiduvast epigrammist³⁶ ning korra tsiteerib Gezelius isegi Homerose hünni Apollonile ja Muusadele.³⁷

Gezeliuse Tartus kirjutatud kreekakeelsetele luuletustele on tsitaat lähtekohaks niisiis rohkem kui pooltes (vähemalt 14) luuletustes. Laenatud motiivile tuginevat luuletusetüüpi näis vägagi armastavat ka hilisem Tallinna Gümnaasiumi professor David Cunitius, kes kasutas oma Tartu-aastail (1637–1638) seda vormivõtet tervelt kuues oma kaheksast kreekakeelsest luuletusest.³⁸ Sama näeme nii Gezeliuse õpilaste ja gratulatsioonide adressaatide luuletustes (näiteks Ericus Holsteniuse gratulatsioonis Georg Simeonisele 1647. aastal ja Laurentius Melleruse gratulatsioonis Petrus Angelstadiusele 1646. aastal³⁹) kui ka autoreil, kes kirjutavad pärast Gezeliuse Tartust

³⁵ *O magnum mysterium, et admirabile sacramentum Vt In salutiferam nativitatem Domini ... Abrahamus Georgii Thauvonius ... Dorpat, 1646. (Jaanson, nr 517)*

³⁶ *Vt De anima oratio ... Thomas Kühn ... Dorpat, 1647. (Jaanson, nr 551) ja Anthologiae Graecae Appendix, 166.4.*

³⁷ *Vt Disputatio physico-astronomica de stellis ... sub praesidio ... Johannis Erii Stregnensis ... Tholetus Tholeti Arvikander ... Dorpat, 1647. (Jaanson, nr 538) ning Hymni Homerici, nr 25, v 2–4. Tsitaat esineb varem ka Hesiodose „Theogonias“, v 95–97, ent Gezelius viitab Homerose nime all tuntud hümnikogumikule.*

³⁸ Tema üks ladinakeelne propemptikon tugineb küll Horatiusele, kuid hoopis tugevamal määral, paroodiana (vt K. Viiding. *Die Dichtung*, lk 112–113).

³⁹ Selle teksti, J. Pälli proosatõlget ja kommentaari vt O Dorpat, urbs addictissima musis... Valik 17. sajandi Tartu juhuuulet. Koost. Kristi Viiding,

lahkumist, näiteks Daniel Gruufi õnnitluses 1650. aastast, Arnold Mahlstedepitalaamionis Ericus Holsteniuse pulmadeks 1652. aastal ja Johannes Luthi luuletusis 1653. ja 1654. aastast.⁴⁰

Samas kompositsioonitehnikas õnnitlusi pälvis Johannes Gezelius ka ise, nt Johannes Stalenuselt 1649. aastal.⁴¹ Ericus Harckmanni epitalaamioni Gezeliuse ja Gertrud Gutsheimi pulmadeks alustavad tollal armastatud õpetlikud värsid Hesiodose „Töödest ja päevadest“, millele kohe järgneb autori parandus võrdluse abil:⁴²

Aukingi pälvinud see, kes saanud on hea mehe naabriks,
ent veel suurem on au aga sel mehel, kel hüva kaasa,
sest kui tubli on naine, siis tast magusam pole miski.

Meenutanud veel korra Hesiodose sõnu naabri headuse kohta, võtab Harckmann tema mõtte oma sõnadega kokku ning jätkab siis enda võrdlusega:⁴³

- 5 Kes võiks eitada küll kasu suurt, mis toob tore naaber,
eeskäit neile, kes juhtuvad sattuma õnnetusse.
Siiski on sellest väärt abikaasake veel parem palju
kes hea, vooruslikuna jääb sinu kõrvale ikka

Jana Orion, Janika Päll. Toim. Marju Lepajõe. Tartu, 2007, lk 164–165 ja 371–372.

⁴⁰ Vastavalt Jaanson 577, Jaanson 518, Jaanson 687, Jaanson 756, Jaanson 789 ja 822. Vt ka Mahlstedepitalaamionis Ericus Holsteniuse kreeka keelse osa tõlget ja kommentaari, J. Päll, O Dorpat, lk 230–231 ja 408–409.

⁴¹ Vt Jaanson 616. Vt ka O Dorpat, lk 40–41 ja lk 384–386.

⁴² Vt Sacris nuptiarum honoribus ... Johannis Georgii Gezelii ... Gertrude ... Guthemii ... Dorpat, 1643. (Jaanson, nr 408). Hesiodose eepose tõlget vt Vanakreeka kirjanduse antoloogia, lk 46–69.

Ἔμμορε μὲν τιμῆς ὅς γ' ἔμμορε γείτονος ἐ<σ>θλοῦ
(vrd Hesiodos, „Tööd ja päevad“, v 347).

Μεΐζονος ἀλλ' ἔτυχεν τιμῆς ἀγαθῆς ἀλόχοιο
Κυρῶν, ἧς (ἦν χρηστή 'στι) γλυκερώτερον οὐδέν.

⁴³ Samas, Γείτονα μὲν καλὸν τίς γ' ἀρνείται μέγ' ὄνειρα
(vrd osaliselt „Tööd ja päevad“, v 346)

5 Ἔμμεναι, ἐν χαλεποῖς τοῖς δυστυχέουσι μάλιστα;

Τούτου ὁμῶς δοκίαν παράκοιτις πολλὸν ἀμείνω

Γίνεται, ἢ παρὰ μὲν· μίμνει καλοκάγαθῇ αἰέν

Ἐξ ἀρχῆς καὶ μέσσοι καὶ μέχρι γῆρας οὐδοῦ.

Γειτονέων δ' οὐχ' ὥδι χρόνον ζύμπαντα ὀπηδεῖ,

10 Πολλάκις οὐκ ἐπὶ κίνδυνοις μένει ἀλλ' ἀποφεύγει

- alguses ning elu keskel ja veel vanapõlveni välja.
Teisiti kui hea naaber ta käib sinul saatjana kaasas,
10 too et ei jää hädaohtudes juurde sul, vaid läheb pakku.

Järgneb toodud võrdlusest – tõde ja veel suurem tõde – tulenev järeldus:⁴⁴

Tõesti on võimsaim kink jumalalt ülivooruslik naine,
kelle ju saada võib meeski, kes esmalt naituda pelgab.
Meeldivam olla mis võiks kui kaasas, kel väärikas maine?

Ja alles nüüd, päris lõpuks, kui üldised tõed (hea naine on parem kui – olgu kui tahes hea – naaber) on paigas, jõuame selleni, mis teeb käesolevaist värssidest juhuluuletuse:⁴⁵

- Selle ju endale võitsid, GEZELIUS, aulik MAGISTER,
15 taolise autasu nüüd! Ülimalt nii, peiuke vastne,
headmeelt tunne sa hinges ja rõõmugi näe oma kingist,
sest pole saand iga mees au jõuda Korintose linna.
Kirjutas teenistusvalmina Ericus E. Harckmann Västmanlandist.

Samuti nagu alguses leidub ka luuletuse lõpus tsitaat, seekord Horatiuse kaudu kuulsaks saanud kreeka vanasõna, mille mõte on: „mitte igaüks ei saavuta edu kergesti“.⁴⁶ Nii on siin kaks tsitaati erinevates rollides, esimene luuletuse lähtepunktina, võrdluses veel tugevama näitega⁴⁷, teine adressaadi head õnne kinnitades.

⁴⁴ Samas, "Ὀντως ἐστὶ θεοῦ δῶρον γαμετὴ παναρίστη,
καὶ δίδεται αὕτη τῷ δ' ἄνδρι φοβουμένῳ αὐτῷ,
εὐδοκίμῃς τί ἀκοίτιος ἤδύτερον καὶ ἄρειον;

⁴⁵ Samas, "Ἦνὶ λάχρες τε ΚΑΘΗΓΗΤ' Ἡ ΓΕΖΗΛΙΕ Κεδνέ,
15 Τοιοῦτου δώρου, Γοῦν παμπήδη Νεόνυμφε
Χαῖρέ γε τῷ δώρῳ καὶ τέρπειο σὺν κατὰ θυμόν,
Ἄνδράσιν εἰσέμεναι μὴ πᾶσ' ἕξεστι Κόρινθον.
θεραπειᾶς ὀφειλομένης χάριν ἔγραψε Ericus E. Harkman / Wesmannus.

⁴⁶ Vt Horatius, Epistulae 1.17.36, sofist Zenobios, Centuriae 5.37, v 1 ning Strabon, Geographia 8.6.20 ja 12.3.36. Horatiuse peegeldusi esineb ka mujal pulmaluules, nt Nuptiarum solemnitati, ... Erci zur Beecken ... Elisabetham zur Telte ... Anno 1642. Revaliae. Epithalamium Martini Henschelii v. 11.

⁴⁷ Lihtsale, tsitaadiga kombineerimata võrdlusele tuginevad mitmed lühemad, vaid mõnevärsilised kreekakeelsed õnnitusluuletused. Sellest luuletusetüübist on telesaatumisluuletuste, propemptikonide puhul kirjutanud Kristi Viiding, vt Die Dichtung, lk 92–96.

Sama vormiga ladinakeelsete luuletuste seas on üheks silmatorkavamaks näiteks propemptikon (teelesaatmisluuletus), mille Georg Manceliusele pühendas tema õpilane Johannes Günterberg aastal 1638. Selle sissejuhatuses esitatakse tsitaadina kolm Horatiuse värssi („Kirjad“ 2.1.114–116), öeldes, et mingit kunsti söandavad praktiseerida vaid seda õppinud meistrid.⁴⁸ Tagasihoidlikkuse toposele vastavalt jätkab Günterberg: *kui tahaksin seda lüürilise poeedi õige kaaluga kaaluda, ei julgeks ma midagi kirjutada*. Nimetades toodud mõttetera (*gnome*) tagasihoidlikuks kingiks, jätkab autor oma endist õpetajat Manceliust õpetatud kaunite kunstide eest tänades. Nii on tsitaadil luuletuse lähtekohana vaid üsna väike puutepunkt (kunstid, õppimine) järgneva tervikuga, ent ometi on elegantselt demonstreeritud kirjutaja eruditsiooni ja antud kogu loole rooma poeedi sõnadega stiilne algus.

Eriti põnevad ja keerukad ära tunda on sellised luuletused, mis tsitaadi abiga seovad kaks keelt ja kirjandustraditsiooni. Ladinakeelsest Vergiliuse 10. ekloogi tsitaadist lähtus ülalmainitud Mahlstedde kreekakeelne epitalaamion Holsteniusele 1652. aastal⁴⁹, vastupidise näite leiame ühes Georg Manceliuse ladinakeelses luuletuses. Selle alguses toodud kreekakeelne tsitaat ἔργα νέων („vaevad on noorte jagu“) annab võtme kogu luuletuse tõlgendamiseks: noortel tulebki (õppides ja harjutades) vaeva näha – motiiv, mis esineb sageli akadeemias õppivaile noorukeile pühendatud õnnitlusluules.⁵⁰

⁴⁸ Vt Manceliuse teksti Viiding, *op. cit.* lk 232 ja käsitlust eepilise jutustuse näitena samas lk 123–124.

⁴⁹ Värss 69: *Armastus allutab kõik – eks allugem talle ka meie* (tlk Ants Oras – Publius Vergilius Maro, *Bucolica*. Aeneis. Tallinn, 1992, lk 48). Vt ka ülalt *O Magnum mysterium* koraali ja altpoolt Seneca moraalikirjade tsiteerimise kohta.

⁵⁰ Hesiodosele omistatud fragment esines mitmel kreeka autoril, vt nt Harpokration, *Lexicon in decem oratores Atticos*, 133. 18: ἔργα νέων, βουλαὶ δὲ μέσων, εὐχαὶ δὲ γερόντων (tlk *Tööd on noortele, plaanid keskealistele, palved vanadele*). Luuletuse teksti uuseditsiooni ja moraaliteemaatika käsitlust (tsitaati mainimata, milles on ka artiklikogumiku ühe toimetaja, sinse artikli autori tähelepanematust) vt K. Viiding. Die lateinische Gelegenheitsdichtung von Georg Mancelius in Dorpat. – *Classical tradition from the 16th century to Nietzsche*. Edited by Janika Päll, Ivo Volt and Martin Steinrück. Morgensterni Seltsi toimetised, III. Tartu, 2010, lk 56–57 (kogu artikkel lk 44–85).

Niisiis võib luuletusele tsitaat aluseks olla mitmeti: kas lõpus järeldust kinnitades, alguses lähtepunktina või keskpaigas või alguses mingi tõe kinnitusena (eriti viimast tüüpi leiame üsna palju ka lühikestes proosatekstides). Sellise, tõendina käsitlemise aluseks on Aristotelese seisukoht retoorika ja dialektika sugulusest. Ent kui dialektikas peavad järelduse (süllogismi) suur ja väike eeldus olema tõeväärtusega laused ja omavahel ranges loogilises seoses, siis retooriline süllogism ehk entümeem (kr *enthymema*) võib toetuda arvamusele, *doxa*´le, ja selle eeldusteks (premissideks) võivad olla ka vanasõnad, tarkade ütelled vms; samuti võib üks eeldustest (või ka mõlemad) olla osaliselt või tervikuna väljendama ja neid võib siduda ainult analoogia.⁵¹ Ülalpool toodud Gezeliusse õnnitlusluuletuse näite varal saab niimoodi arutledes konstrueerida järgmise retoorilise süllogismi:

Esimene (põhi- ehk suur) eeldus (Nonnose tsitaat):

 Piiblit uuritakse hoolsasti, et leida Kristuse õpetust
 (väljendama: ja see on kiiduväärne);

Teine (väiksem) eeldus (seos luuletuse aluseks oleva puhuga):

 Sina, Russaeus, uurid hoolsalt piiblit, et leida Kristuse õpetust;

Järeldus:

 seega oled Sa ära teeninud kiituse.

Järeldust tugevdab siin eelduseks oleva tsitaadi (pühakirja paragraas) auväarsus. Ka Harckmanni luuletus läheb sama tüübi alla:

Põhieeldus (Hesiodose tsitaat): Hea naaber on hea,

 (autori poolt lisatud võrdlus), hea naine aga veel parem,
 (vaikimisi jätk: selle saaja on õnneseen).

Teine eeldus (seos luuletuse puhuga): Gezelius on saanud hea naise

Järeldus: järelkult on Gezelius õnnega koos.

Niisugune järeldamistüüp on aluseks kahele ladina keele stiiliharjutuste (*exercitia styli*) hulka kuuluvale retoorikaharjutusele (*progymnasmata*), mille kaudu õpiti end väljendama ja

⁵¹ Vt Aristoteles, *Rhetorica* 2.21.

argumenteerima: mõttetera (sentents) ja *chreia* ehk õpetlik lugu (anekdoot).⁵² Tartust säilinud käsikirjalises stiiliharjutuste korpuses on 13 sellist lookest.⁵³ Väga levinud oli see Tartus ka puhutekstidena kirjutatud lühikestes proosapalades, mille üheks kaunimaks näiteks on tugeva proosarütmi tõttu Andreas Helleniuse ladinakeelne propemptikon Georg Manceliusele.⁵⁴ Samal skeemil põhineb ka mitu kreekakeelset proosagratalatsiooni, näiteks Laurentius Lechanderi õnnitus 1691. aastal poeetika ja retoorika professori Olof Hermelini käe all valminud disputatsioonile, mille esitas Carolus Undeen. Undeeni dispuut rääkis au poole püüdlemisest (mis tähendas ühtlasi ka ametit), Lechander esitas pöördumise järel kohe selle temaga seotud üldkehtiva tõe:⁵⁵

Väljapaistev isand Carolus Undeen, eriti armas kaasmaalane, Inimestele, kes on varustatud mõistuse ja aruga, on kohane olla jõudmööda kasuks riigile ning püüelda vooruse ja tõsiste kommete abil ühtlasi ka kuulsuse ja õnne poole; ja mitte kerglaselt ega kõhklemissi, mistõttu

⁵² Selle luuletusetüübi kasutamisest Turu Akadeemia kreekakeelseis puhutekstides vt Tua Korhonen. Ateena Auran rannoilla. Humanistikreikkaa Kuninkaallisesta Turun akatemiasta. Helsinki, 2004, lk 162. Olulist vahet kahe harjutuse vahel ei ole, erinevus on taksonoomiline, vanasõna peab olema anonüümne, ilma saatva tegevuseta, *chreia* puhul on ütetus (*apophthegma*) kellelegi omistatud (nt poeet Ovidius on lausunud...), viimasel juhul on vahel tegemist ka saatva tegevusega, vt ülalt ja märkus 2.

⁵³ Vt märkust kaks.

⁵⁴ Teksti vt Viiding, Die Dichtung, lk 264–266. Siiski soovitaksin mitte klassifitseerida seda teksti prosimeetrumina (*ibid.* lk 132–135), vähemalt mitte enne põhjalikku võrdlust teiste lühikeste proosagratalatsioonidega, mis samuti kasutavad värsstsitaate. Tuleks parandada ka samas (*ibid.* lk 134) esitatud viited värsstsitaatide allikatele: mitte Ovidiuse „Amores“ ja „Fasti“, vaid Ovidiuse „Kirjad Pontoselt“ 2.6.38 (vrd ka Ovidiuse Ars amatoria 2.732 ja Remedia amoris 788) ja Tibulluse „Eleegiad“ 1.3.93–94.

⁵⁵ Dissertatio de studio honoris ... sub praesidio ... Olai Hermelini ... Carolus Unden ... Dorpat, 1691. (Jaanson, nr 906)

Pereximie Dne: CAROLE UNDEEN, Conterranee Singulariter dilecte.

γ. 1–8: Πρέπει τοὺς ἀνθρώπους, λόγον τε καὶ διάνοιαν λελογχότας ἅμα τε τὴν πολιτείαν κατὰ τὸ δυνατὸν ὠφελεῖν, καὶ τῆς ἐκ τῆς ἀρετῆς, καὶ τῶν σπουδαίων τρόπων δόξης τε καὶ εὐδαιμονίας ὀρέγεσθαι, οὐ δὴ διὰ ῥαθυμίας καὶ τοῦ ὄκνου, ἢ γε τὰ πάντα δύσκολά ἐστι καὶ χαλεπά, ἀλλὰ διὰ φιλοπονίας καὶ μελέτης ἢ ἅπαντα ῥάδια καὶ δυνατά ᾿στι.

kõik on raske ja keeruline, vaid töökalt ja harjutamisega, mille tõttu kõik on kerge ja võimalik.

Selle tõdemuse kinnitusena järgneb tsitaat muistse aja autoriteedilt, mille järel laiendatakse tõde konkreetsele puhule:⁵⁶

Sest Seneca on öelnud tõe: „mõistusele ei saa osaks voorus mitte kunagi muidu kui hariduse kaudu“. Ka sina, auväärseim sõber, oled ju seesuguste inimeste seas, tuues täiesti kohaselt oma harjutuste kohta nähtavale käesoleva tunnismärgi, milles sa ülistad au pärast pingutamist ja parandad neid, kes sellele vastu seisavad.

Jätkule lisatakse natuke ka kiitust ja väike viide adressaadi elule (tema isa tublidusele):⁵⁷

Kuupalju pingutust see nõudis, kuupalju valu ja vaeva tarvis läks, seda näitab töö ise. Kui tarkus on ainsana varandusist surematu, siis saab ta sulle põhjuseks, et jääksid alatiseks kiidetavate sekka. Ja selle heade kommete ja tarkuste varasalve puhul tuleb teha nii, et sa oma õndsas isa tegemistele võrdväärseks võistlejaks saaksid.

Ka siin väljendab põhjendust (tarkus on ainsana varandusist surematu) tsitaat, seekord Isokratese kõnest Demonikosele (p.19). Gratulatsiooni autori heasoovlikkust väljendavale seisukohale järgneb standardne lõpusoov:⁵⁸

⁵⁶ Samas, r. 9–10: ἀληθῶς γὰρ Σενήκης: οὐδαμῶς τῷ νῶ ἀρετὴ εἰ μὴ πεπαιδευμένῳ συμβαίνει ja Seneca, Moraalikirjad (Epistulae morales) 90.46.6: *virtus non contigit animo nisi instituto et edocto et ad summum adsidua exercitatione perdocto*. Jätk Undeenil, r. 11–15: Καὶ γὰρ ἐν τούτοις τοῖς ἀνθρώποις καὶ σεαυτὸν εἶναι, φίλε τιμῶτατε, τοῦτῳ τῷ παρόντι σημείῳ τῆς σαυτοῦ μελέτης ἰκανῶς ἐφανέρωσας, ἐν ᾧ μὲν τὸ περὶ τὴν τιμὴν σπουδάζειν ἐπαινεῖς, καὶ τοὺς ἐαυτῆς ἀντιποιομένους ἐπανορθοῖς.

⁵⁷ Samas, r 16–19: Ὅσης δὲ τοῦτο σπουδῆς αἰτήσῃεν, ὅσων τε χολῶν καὶ πόνων χρεῖαν σχοίη, αὐτὸ τὸ ἔργον δηλοῖ. Ὅταν δὲ ἡ σοφία μόνη τῶν κτημάτων ἀθάνατον, αἰτιός σοι μέλλω εἶναι τοῦ ἐπὶ τούτοις ἀξιεπαίνως παραμείναι, r. 19–22: καὶ ἐπὶ τούτῳ τῷ θεμελίῳ τῶν ἀγαθῶν ἠθῶν, καὶ τῶν ἐπιστημῶν οὕτως ἐποικοδομεῖν, ἵνα τοῖς τοῦ πατρὸς σου τοῦ μακαρίτου ἐπιτηδεύμασιν ἐφάμιλλος γενήσῃ.

⁵⁸ Samas, r. 23–26: Τὸ κατ' ἐμέ, ταύτης τῆς εὐφύϊας σου καὶ ἐγχειρήματος συγχαίρω σοι σφόδρα, ἐπιθυμῶν, ὥσπερ τὸ παρόν, οὕτω καὶ τὸ μέλλον εὐ τιθέναι δύναιο.

Mis minusse puutub, siis su hea päritolu ja ettevõtmiste eest õnnitlen sind tugevasti, soovides, et nagu praegu, samuti ka tulevikus, suudaksid neid sooritada hästi.

Palun ka Jumalat, et ta kõik su vaevad edukaks muudaks ja edaspidisel ajal teenitud autasusid annaks omaenese kuulsuseks ja kiriku kasuks ja sinu heaks käekäiguks.

Ole tugev,

kirjutasin sõpruse pärast, L. J. Lechander Västergötlandist

Gratulatsiooni aluseks olevat ideed väljendab siin tsitaat Seneca „Moraalikirjadest“:⁵⁹ *voorus saab osaks ainult vaimule, kes, juhendusi ja õpetusi omaks võttes, on jõudnud pideva harjutamisega tippu*, mis on taas retoorilise järelduse põhieelduse kohal.

Lõpetuseks artikli pealkirjast. 1633. aastal kirjutas Heinrich Vogelmann Petrus Goetscheniusele värssdissertatsiooni „Kristuse äratundmisest“ *Christognosia* puhul Läänemere maade kontekstis haruldase Pindarose oodi, alustades sõnadega: Λόγον οὐ ῥα ψεύδεις τέγξω ἐμόν, ἀλλ’ ἔτυμον ὡς με νῦν κελεύει ἐνὶ στήθεσι θῦμος, καταλέξω. „Vale toel ei kõnet ma värvi“, *vaid tõtt räägin, nii nagu käsib mind rinnus hing*. Oodi esimesed neli sõna on pärit Pindarose neljandast Olümpia võidulaulust, edasi aga jätkab Vogelmann luuletust omasoodu, vahepeale veel üht teist viidet Pindarosele (6. Olümpia oodist) sisse põimides ja edasi oma sõnadega usutunnistust parafraaseerides. Terves luuletuses ülistab Vogelmann Goetscheniuse oopust Kristuse sündimisest oma sõnadega, ent Pindarose rütmis, jäljendades täpselt tema 4. Olümpia võidulaulu meetrilist skeemi.⁶⁰

Milleks paganlikust luulest pärit algus, kui teema on teoloogiline? Esiteks aitab suur poet kinnitada kiituse ja olukorra ülevust, teisalt on tsitaadil täiesti praktiline funktsioon osutada laulu

r. 26–30: Εὐχομαι τε τῷ θεῷ εὐτυχεῖς ποιῆσαι πάντας τοὺς πόνους σου, καὶ τὰ γ’ ἄξια ἄθλα, εἰς τὸν ἐπίλοιπον χρόνον ἐπιδοῦναι, εἰς τὴν ἑαυτοῦ δόξαν, ὡφέλημά τε τῆς ἐκκλησίας, καὶ τὴν σεαυτοῦ εὐχρηστίαν, ἔρρωσο.
φιλίας ἔνεκα ἔγραψα L. J. Lechander W. Gothus

⁵⁹ Moraalikirjad 90.46, tlk Ilmar Vene, Lucius Annaeus Seneca. Moraalikirjad Luciliusele. Tartu, 2008, lk 340.

⁶⁰ Pikemalt (koos kreeka keelse teksti ja proosatõlkega) allakirjutanult kogumikus O Dorpat, lk 132–135 ja lk 357–360.

meetrilisele eeskujule, sellelesamale Pindarose oodile. Lisaks välis-tatakse tõekinnitusega ka kahtlus, et tegemist on luulele omase ilustamise või valelikkusega.

Siinses artiklis on toodud vaid väike hulk näiteid humanistide kreeka-, aga ka ladinakeelsetest puhutekstidest, mille lähtekohaks on laenatud mõtteterad või tsitaadid. Eesti vanema kirjanduse puhul on selle vormivõtte olulisust esialgu võib-olla raske tajuda: vaja oleks põhjalikumaid käsitlusi antiikkeeltes (ja ka saksa keeles) lühiproosa, juhuluule ja kirjade, samuti ka eestikeelsete proosa-vormide kohta Mülleri jutlustest kuni Karl August Hermannini juhtkirjadeni. Sellise vormiskeemi populaarsus võib uurijaid tulevikus üllatadagi, kuigi väga üllatusväärne see polegi: annab ju tsitaat väärilt autorilt (kui mitte pühakirjast endast) loole selgema tõevärvi kui mistahes muu...

Artikkel on valminud ETAG uurimistoetuse PUT 132 raames. Nagu 17. sajandi Tartu trükiste puhul ikka, ei oleks sellegi artikli valmimine võimalikuks saanud ilma nende trükiste koopiatega Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas, kelle loojatele ja hoidjatele südamlük tänu!

„I DON‘T COLOUR MY SPEECH WITH LIES, BUT
TELL THE TRUTH, AS TOLD BY MY SOUL IN MY
BREAST.“ THE ROLE OF THE BORROWED QUOTATION
OR MAXIM IN THE CASUAL TEXT BY HUMANIST
AUTHORS FROM THE ACADEMY OF TARTU

Summary

The article focuses on the study of poems and short prose texts from 17th century Tartu, which rely on borrowed maxims or quotations. The specific features of this poetic form are at first analysed on the basis of the different poems, based on the quotations of Horace’s *dulce et decorum est pro patria mori*. In World War I poetry by Ezra Pound and Wilfred Owen this hortative verse was critically revalued, whereas, in the same period, the Estonian poets Tuglas and Visnapuu (later also the composer Eduard Tubin) used its initial hortative function to echo the patriotism of the Freedom War.

The focus then moves to casual texts in ancient languages from the Academy of Tartu in the 17th century. According to ancient tradition, a borrowed quotation (or a maxim) may open a poem (or speech), stating the main theme or proving it; occasionally these quotations can be paraphrased (or translated) by the poet and sometimes even corrected and replaced. The same functions of quotations can be observed when they occur in the middle or final position.

The paper demonstrates that this poetic form occurs in several Neolatin casual texts, but seems to be the preferred model in the case of humanist Greek. The corpus of humanist Greek casual texts from Tartu includes, at the present moment, 75 poems from Academia Gustaviana (1632–1656) and 15 poems and short prose texts from Academia Gustavo-Carolina (Tartu/ Pärnu, 1690–1710). According to initial estimations, about one third of the texts (typically shorter poems of 6–12 verses) in the corpus are based on a quotation.

The professor of Greek and theology Johannes Gezelius (later bishop in Åbo) used this structure in 14 of his 24 Greek poems from Tartu. His congratulations for students of theology participating in the disputation series about the exegesis of the Gospel of St. John often rely on quotations from the verse paraphrasis of St. John's Gospel by Nonnos. But he was not alone: his students and colleagues loved to rely on wise words from the past as well when they composed their poems or short speeches.